

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE UDEN

INHOUD:

1.	Woord vooraf	3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	6
4.	Historische karakteristiek van Uden	9
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en groenelementen	
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	17
6.	Literatuurlijst	
7.	Kaart gemeente Uden (bijlage)	

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Uden maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventaristoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de IBM opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1988-89 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiten, arch. HBO. Belangrijk onderdeel van dit rapport vormen de gegevens van de door de gemeente Uden verrichte inventarisatie van de waardevolle bebouwing in het buitengebied. Deze gegevens uit 1982 zijn hier overgenomen.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, mei 1989.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
 - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
 - het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
 - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.
- o Sociaal- en cultuurhistorische criteria
- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
 - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
 - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorte situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN UDEN.

Landschap.

De gemeente bestaat uit de kern Uden en de kerkdorpen Volkel en Odiliapeel. Tevens treffen we er een reeks gehuchten aan die veelal bestaan uit boerderijgroepen. Het betreft rondom de kern Uden: Slabroek, Rakt, Bedaf, Moleneind, Vijfhuis, Loo, Hengstheuvel, Hultje, Hoeven, Vluchtoord, Eikenheuvel, Kooldert, Weeg, Hoenderbos, Hulstheuvel, Zoggel en Velmolen. Rondom Volkel liggen Loopkant, Liessent, Kleuter, Lankes, Hoogveld, Lagenheuvel. Vloet, Velmolen, Niemeskant, Strepen. Volkelstraat, Maatsehei, Schadron, Heikant en Oosterens. Tevens ligt binnen de gemeente de Vliegbasis Volkel (1941-42 eerste aanleg).

De grenzen van de huidige gemeente zijn slechts gedeeltelijk natuurlijk te noemen. In het zuidoosten sloten de Udense nederzettingen aan bij die van Boekel, in het zuidwesten bij de Veghelse en die van Dinther. In het uiterste noorden werd Slabroek van Uden gescheiden door uitgestrekte heidevelden, thans bossen. Het maakt feitelijk deel uit van het cultuurareaal van Nistelrode. Wél vormden in het noorden en oosten uitgestrekte heide- en Peelgronden een natuurlijke begrenzing met Zeeland, Mill en Wanrooy, terwijl in het zuiden het broek van de Leigraaf de afscheiding met Erp vormde. In het noordwesten tenslotte werden de Udense gehuchten van de Dintherse afgescheiden door de Dintherse heide en de Bedafse Bergen.

De nederzettingen behorende tot de tegenwoordige gemeente Uden zijn alle gelegen op het naar het zuidwesten afhellende gedeelte van de Peelhorst. Dit is een zich van het zuidoosten naar het noordwesten uitstrekkende rug, die met steile breuken door lagergelegen delen, slenken, begrensd wordt. Op deze horst heeft zich hoogveen gevormd. De ligging van de Udense nederzettingen is bepaald door twee van de genoemde breuken, één ten oosten en één ten westen van de huidige dorpskom. De hoogteverschillen van enkele meters op deze breuken zijn nog op verschillende plaatsen in het landschap waarneembaar. Door de aanwezigheid van kleilagen dicht onder de oppervlakte doen zich op de hogergelegen delen van de breuk wijstverschijnselen voor. Hierbij komen dan op deze delen drassiger moerasachtige gronden voor dan op de lagergelegen gebieden.

De ligging van de meeste nederzettingen van Uden is mede bepaald door een aantal in westelijke en zuidwestelijke richting stromende beekjes de Meerkensloop en Lagenheuvelscheloop, die uitmonden in de Leijgraaf, een in noordwestelijke richting stromende en vervolgens ten westen van Uden naar het zuidwesten afbuigende rivier behorend tot het Dommel- en Aabekken. Slechts het uiterste oosten van de tegenwoordige gemeente Uden ligt aan de andere, naar de Maas afhellende zijde van de Peelhorst.

Het grondgebied neemt naar het zuidwesten sterk in hoogte af. De gronden op de Peelhorst liggen op ca. 20-21 meter boven N.A.P. De kommen van Volkel en Odiliapeel liggen op ca. 20,5 tot 21 meter, de kom Uden op ca. 16,5 meter. In de richting van de Leijgraaf daalt het niveau tot tussen de 12 en 9,5 meter. De Bedafse Bergen liggen deels op ca. 23 meter. Uniek is het Wijst-gebied tussen Moleneind en Rakt, waar de Peelrandbreuk loopt met een sterk hoogteverschil van 3-5 meter.

De bodem van Uden bestaat uit gedeeltelijk lemig zand, dat tijdens en na de laatste ijstijd door water en wind is afgezet, waarna waterlopen dalen hebben uitgesleten. Het gebied bij de Peelrandbreuk heeft plaatselijk kleilenzen. Het zeer sterke hoogteverschil neemt hier per jaar met 0,1 mm. toe.

Het landschap binnen de gemeente valt uiteen in de volgende eenheden:

- a. De bebouwde kommen van Uden, Volkel en Odiliapeel.
- b. De voormalige akkergronden rondom deze kerkdorpen, in een langgerekte strook van zuidoost naar noordwest lopend.
- c. De laaggelegen weidegebieden nabij de Leijgraaf.
- d. De weidegebieden ten oosten van Volkel en Uden.
- e. De voormalige heidegebieden in de Peel welke deels vanaf ca. 1920 ontgonnen zijn tot akker- en weidegebieden en deels bebost zijn.
- f. Het vliegveld Volkel, op voormalig heidegebied.

Ondanks de forse uitbreiding van de bebouwing na ca. 1950 zijn in het buitengebied de oude patronen deels nog herkenbaar. Ruilverkaveling ca. 1970 heeft de oude percetering doen verdwijnen. Het Wijstgebied is van grote betekenis. In het Peelgebied zijn de grootschalige structuren van de ontginning bepalend.

Nederzettingen

Wanneer de Udense nederzettingen bestuurlijk tot één dorp zijn uitgegroeid is niet bekend. De oudste geschreven bronnen wijzen omstreeks het jaar 1200 op een heerlijkheid Uden, waarvan ook Zeeland, Volkel en Boekel deel uitmaakten. Een zelfde indeling bestond parochieel.

De heerlijkheid Uden werd in een personele unie verboden met de heerlijkheid Herpen. Deze heerlijkheden vormden het Land van Herpen, dat later het Land van Ravenstein ging heten. In de veertiende eeuw blijkt in Uden een schepenbank te bestaan, het Heikantsgericht, die in de heerlijkheid de lage rechtsmacht uitoefende. De hoge rechtspraak werd uitgeoefend door de bank van de stad Ravenstein, aangevuld met schepenen uit de dorpen van de heerlijkheden. Het ontstaan van de dorpen in bestuurlijke zin, zoals die ook nu nog bestaan, moet op zijn laatst in de veertiende eeuw zijn beslag hebben gekregen. Dit blijkt zowel uit de uitgifte door de landsheer van gemeenschappelijke woeste gronden, de gemeint, als uit de ontwikkeling van de parochie Uden. Wat het eerste betreft kregen de ingezetenen van Boekel en Volkel in 1314 gezamenlijk een gemeint in gebruik. Van Uden is het precieze jaartal niet bekend; in 1385 werd een eerdere uitgifte bevestigd. Uit de omschrijving van deze gemeint blijkt dat ook Zeeland ertoe behoorde. Parochieel kregen Boekel, Zeeland en Volkel in de veertiende eeuw eigen kapellen, die op den duur uitgroeiden uit zelfstandige parochies, los van de moederparochie Uden.

Uden kan ontstaan zijn uit een tiendakkerdorp met een kerk die voor een reeks gehuchten centraal in het akkergebied ligt, met eromheen een kleine kern. Deze kerk is na brand in 1886 gesloopt, waarna de nieuwe kerk meer naar het zuidwesten verrees binnen de bestaande lintbebouwing van de Kerkstraat. Ten zuiden van deze straat lopen Sint Janstraat en Marktstraat in oost-westelijke richting. Ten oosten ligt het ruime driehoekige marktveld. Deze structuur is nog steeds herkenbaar, al is het ruimtelijk beeld van vooral de Marktstraat en de Markt door grootschaliger bebouwing van na ca. 1950 sterk van karakter veranderd. Rond 1900 was hier nog agrarische bebouwing.

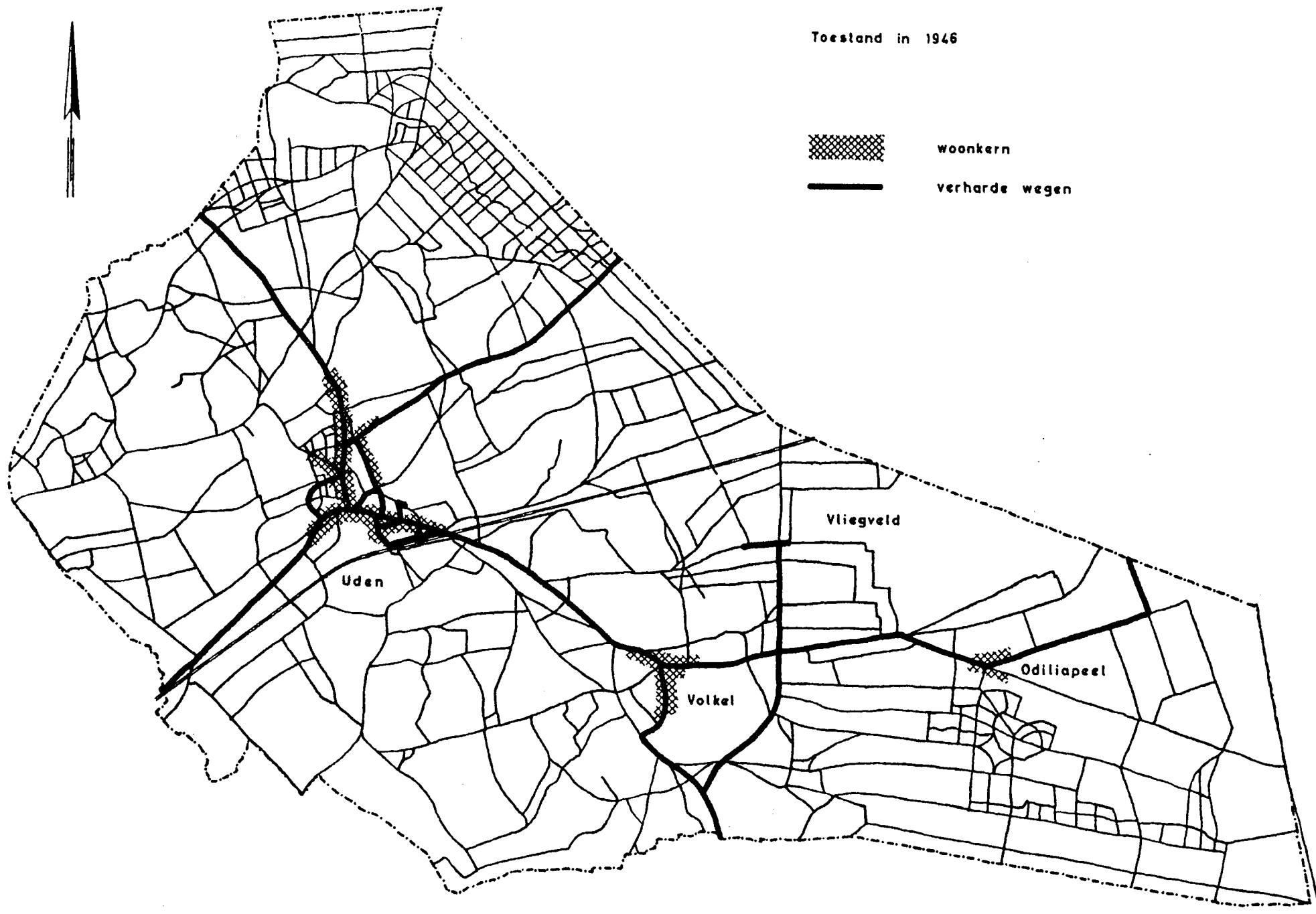
Toestand in 1946

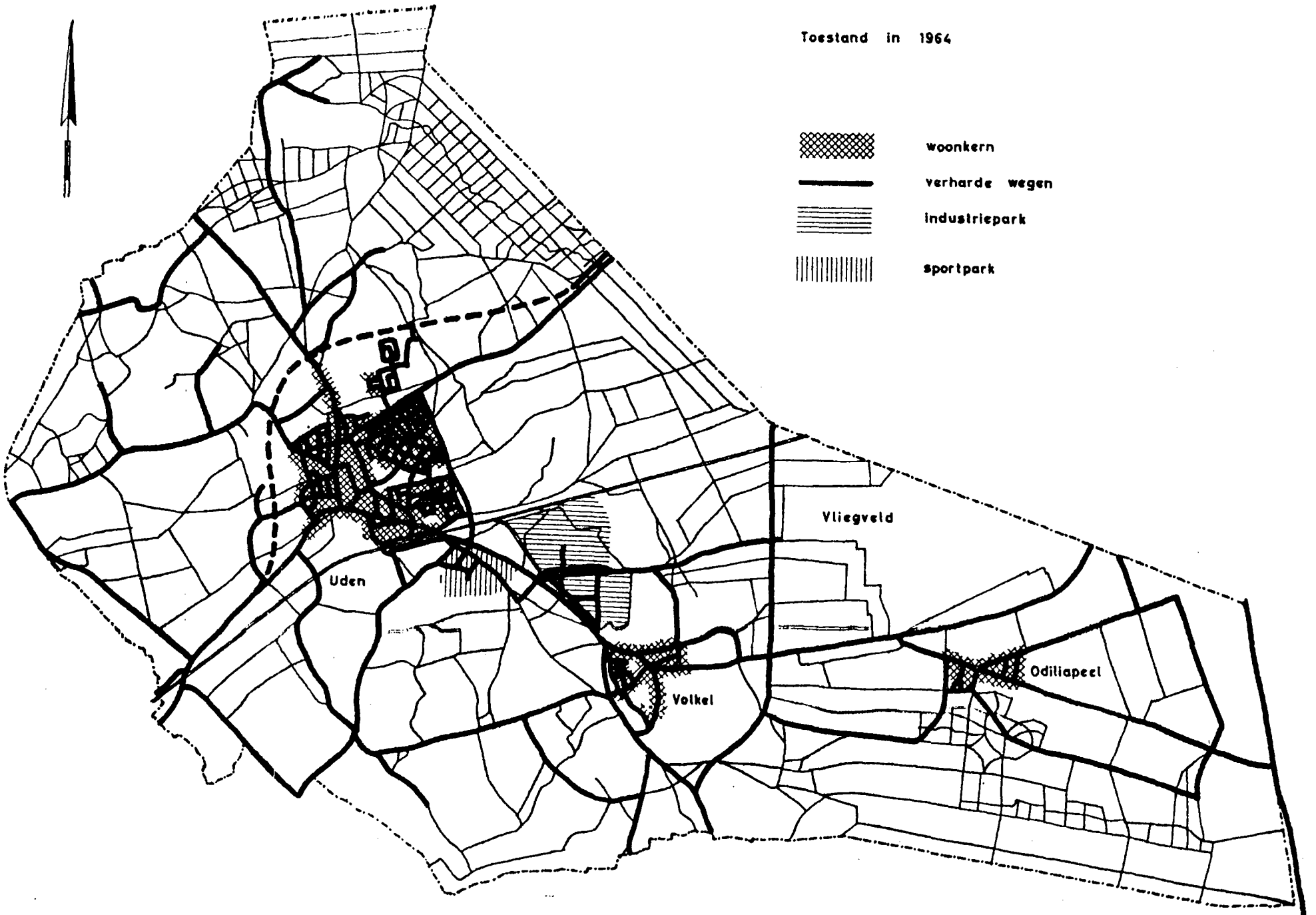
woonkern

verharde wegen

0 500 1000 1500 2000 m'

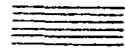
Toestand in 1964

woonkern

verharde wegen

industrialpark

sportpark

Uden

Vliegveld

Volkel

Odillapeel

0 500 1000 1500 2000 m'

Uden heeft een sterke ontwikkeling gekend. Het was een marktplaats, met een tweetal kloosters, een Latijnse School sinds 1743-1879 en vanaf 1886 het College van het Heilig Kruis. Als onderdeel van het vrije land van Ravenstein kende Uden tijdens de Generaliteitsperiode godsdienstvrijheid. Hier vestigden zich de Kruisheren (sinds 1637) en Birgittinessen (vanaf 1713). In de 19e en vroege 20e eeuw vestigde zich nog een pensioonaat van de zusters Urselinen (1845) en een retraitshuis van de Dienaressen van de H. Geest (1914).

In 1873 wordt de spoorlijn tussen Boxtel en het Rijnland aangelegd met een station ten zuidoosten van de Markt. Hier vestigt zich enige industrie. Tussen 1883 en 1939 functioneert tevens een tramverbinding met Oss en Veghel. Toch blijven landbouw en veeteelt tot aan de Tweede Wereldoorlog de voornaamste middelen van bestaan. Van der Aa noemt in 1848 de volgende bedrijven: een blauwververij, een katoendrukkerij, een hoedenfabriek, drie korenmolens, een schors- en een rosoliemolen, vier bierbrouwerijen en een mouterij, twee wasblekerijen, vier leerlooierijen en twee steenbakkerijen. Een zijde- en katoenfabriek was al in 1840 verbrand. Een in 1882 gevestigde kunstmest- (superfosfaat) fabriek is in 1920 naar Veghel overgeplaatst. Na 1945 is Uden sterk uitgebreid en geïndustrialiseerd. Een industriepark met hallen voor de verhuur werd door de gemeente in 1949 gesticht. De sterke groei blijkt ook uit de stijging in aantallen inwoners: in 1806 3862, in 1906 5864, in 1946 10.022 en in 1964 17.946 inwoners. Momenteel ligt dit getal op 34.790 inwoners. De enorme uitbreiding der bebouwing is vooral ten westen, en noordoosten van de oude kern geconcentreerd, binnen een gebied omsloten door de spoorlijn in het zuiden en de rondweg en de Industrielaan. Ten zuiden van Industrielaan en spoorlijn is de industrie geconcentreerd.

Volkel is een kerkdorp dat sinds 1455 een kapel bezat, maar pas in 1855 een eigen kerk kreeg. De nederzetting op de samenkomst van drie wegen, de Antoniusstraat, Kloosterstraat en Rudigerstraat wordt gedomineerd door de in 1938 vernieuwde parochiekerk.

Odiliapeel, rond 1920 nog Terraveen genoemd is een ontginningsnederzetting in de Peel ter plaatse van een wegsplitsing. De eerste ontginningsplannen dateren van 1908 en zijn na 1920 uitgevoerd met rijkssteun. Hier is een driehoekige plattegrond ontstaan. Een noodkerk kwam er in 1930. Dwarsstraten hebben na ca. 1950 ruimte geboden voor woningbouw.

De overige gehuchten

Over de ouderdom van de overige nederzettingen in het buitengebied van de gemeente kan weinig concreets worden meegedeeld. Op grond van enkele opgaven vna de tienden, waarvan de oudste uit het jaar 1487, kwam G. van de Ven in 1964 tot de voorzichtige conclusie, dat de verst van de kern gelegen gehuchten ook de jongste zijn. Met name de nederzettingen Rakt, Bedaf, Hoogstraat en Duifhuis zouden niet eerder dan omstreeks het jaar 1500 ontstaan zijn. Maar daar staat tegenover, dat Bedaf al in 1372 in de Bossche schepenprotocollen voorkomt. Ongetwijfeld zal uitgebreid archief- en terreinonderzoek tot een scherper beeld van de nederzettingsontwikkeling kunnen leiden.

Nergens zijn gave voorbeelden voorhanden van de in de Kempen zo veelvuldig voorkomende driehoekige kernen, hoewel een aantal nederzettingen een hiervoor gebruikelijke naam, namelijk "heuvel" draagt: Eikenheuvel, Hengstheuvel, Hulstheuvel en Lagenheuvel. Het meest gave voorbeeld van dit nederzettingstype is nog Lankes. De kernen van de nederzettingen worden blijkens de oudste gedetailleerde kaarten veelal gevormd door ordeloos gelegen boerderijen rond veelvormige pleintjes of verbrede straatgedeelten. De Hengstheuvel was hiervan een opvallend voorbeeld.

Hiernaast komen straatnederzettingen voor, waarbij de boerderijen op enige afstand van elkaar langs een weg liggen.

Voorbeelden hiervan zijn Duifhuis, Hulstheuvel en Hoogstraat. Vanzelfsprekend kwam ook uitbreiding vanuit een bestaande nederzetting op deze wijze tot stand. Apart gelegen boerderijen "Einzelhöfe", zijn er ook nog enkele te vinden in Uden. Sonhofweg 4 is hiervan een fraai voorbeeld. Aan de rand van de Peel ten oosten van Volkel treft men nog enkele marginale boerenbedrijfjes van keuters aan. Interessant is het keuterijtje Vogelstraat 3. Techniek, verlaging van het grondwaterpeil en ruilverkaveling hebben tot een sterke nivellering in het agrarisch grondgebruik geleid. Oude akkercomplexen van enige omvang treft men nog aan bij de Bedafse Bergen, Hengstheuvel, Hoenderbos, Loo en ten oosten van Volkel. Enkele nederzettingen aan de gemeentegrenzen sluiten aan bij het cultuurareaal van een naburig dorp of gehucht: Bedaf bij Vorstenbosch, Hoogstraat bij Driehuizen en Slabroek bij Menzel.

Regelmatige verkaveling ten slotte treft men aan in het Peelgebied, waarvan de ontginning in de jaren twintig van deze eeuw op instigatie van de gemeente Uden is begonnen. De oudst bewaarde boerderijen liggen er tamelijk dicht bijeen ten oosten van Odiliapeel aan de Oude Dijk, Noordlaan, Vijfhoekstraat en Buntweg.

Bedaf (Bedafseweg, Broekstraat, Derptweg, Karperdijk, Schansweg).

De kern van Bedaf is gelegen op de grens van Uden en Vorstenbosch onder Nistelrode. Oude agrarische bebouwing bevindt zich evenwel ook langs de Bedafseweg en de Schansweg. Hier ligt aan beide zijden van de weg een oud akkercomplex, dat aan de zuidzijde grenst aan het broek van de Leigraaf. In het noordoosten vormen de Bedafse Bergen een natuurlijke grens met Nistelrode.

Duifhuis (Duifhuizerweg).

Buurtschap met enkele negentiende- en twintigste-eeuwse boerderijen en woonhuizen, verlopend parallel aan de Leigraaf, beplant met Canadese populieren.

Eikenheuvel (Dorshout, Eikenheuvelweg).

Buurtschap bestaande uit de straten Eikenheuvelweg en Dorshout. Beide wegen verlopen parallel aan de Leigraaf op de grens tussen de voormalige beemden en het vroegere akkergebied. Karakteristiek is de vorkvormige structuur van beide wegen, waartussenin een aantal akkers en weilanden. Een groot aantal boerderijen is recent geheel vernieuwd, maar desondanks zijn historische structuur en ruimtelijke werking van het gebied goed bewaard gebleven.

Heikant (Brabantstraat, Heikantstraat).

Straat met verspreide boerderijen, gedeeltelijk negentiende-eeuws maar met veel wijzigingen en twintigste-eeuwse nieuwbouw. Asfaltweg met lindebeplantingen. Gelegen op de grens van het ontginningsgebied.

Hengstheuvelweg (Erphoevenweg, Voortweg).

De boerderijen van Hengstheuvel met historische waarde liggen voornamelijk langs de Voortweg en de Erphoevenweg. Ook hier geldt dat de tot burgerwoning verbouwde sterk aangetast zijn. Ten zuidwesten en ten noordoosten van Hengstheuvel liggen nog fragmenten van dorpsakkers.

Hoeven (Klantstraat).

Hoeven werd in de jaren zeventig van deze eeuw opgenomen in de moderne bebouwing, zij het dat daarbij enige afstand werd bewaard. De boerderijen zijn er veelal te sterk verbouwd, maar de percelering is grotendeels nog historisch. Zeer fraai zijn er de vele snoeilinden rond de boerderijen.

Hulstheuvel (Burenstraat, Hulstweg).

Nederzetting ten oosten van de Leigraaf, bestaande uit de Burenstraat en de Hulstweg. Gelegen op de grens van het akkergebied en de beemden. In deze buurtschap zijn een aantal zeer sterk gerestaureerde woonboerderijen. De historische structuur en de ruimtelijke werking van het gebied zijn echter bewaard gebleven.

Lankes (Breestraat, Kromstraat).

Driehoekvormige nederzettingsstructuur, bestaande uit de Liessentstraat, Kortestraat, Wisselstraat en Breestraat. De bebouwing is in detaillering nogal aangetast, maar weerspiegelt in maat en schaal de oude situatie. Er is nog lindebeplanting aanwezig. Ook de relatie met het omringende landschap is nog behouden.

Loo (Boterkampweg, Karperdijk, Looweg, Schaapsdijk, Steeuwichtweg).

De boerderijen van het Loo aan de Karperdijk en Looweg (Voorst Loo) en de Boterkampweg en Steeuwichtweg (Achterst Loo) omsluiten de daar nog aanwezige dorpsakkers.

Moleneind (Asseldonkweg, Moleneindstraat).

Het Moleneind is door de uitbreiding van de bebouwde kom en de aanleg van de rondweg gemutileerd. Langs de Asseldonkweg en de Moleneindstraat liggen nog historische boerderijen, terwijl ten noorden van de Asseldonkweg nog een deel van het oude akkercomplex bewaard is gebleven.

Odiliapeel (Buntweg, Noordlaan, Oude Dijk, Vijfhoekstraat).

In de jaren twintig van deze eeuw werd op instigatie van de gemeente Uden begonnen met de ontginning van de Peel ten oosten van Uden. Men treft er een regelmatige verkaveling aan. In de loop van de jaren is door de begroeiing plaatselijk een min of meer beschut coulissenlandschap ontstaan. Dit geldt met name voor de omgeving ten oosten van het tegenwoordige Odiliapeel, waar zich nog enkele van de oudste ontginningsbedrijven bevinden (zie ook boven).

Rakt (Bovenkampweg, Canadasweg, Hofsteeweg, Sonhofweg).

Van Bedaf in de richting van Rakt liggen enkele boerdrijven fraai tussen de Bedafse Bergen aan de noordwest- en een wijstgebied met het Sint-Annabos aan de zuidoostzijde. De belangrijkste boerderijen liggen langs de Hofsteeweg. Helaas zijn er enkele te sterk verbouwd en als burgerwoning in gebruik. Fraai ligt de "Eizelhof" aan de Sonhofweg 4.

Slabroek (Erenakkerstraat, Hoogslabroekseweg, Karlingerweg).

Slabroek is gelegen op de grens van Uden en Nistelrode. Het landbouwareaal ligt grotendeels in deze laatste gemeente. Ook hier zijn de boerderijen voor het merendeel te sterk verbouwd. De groepering is echter historisch waardevol. Slabroek is het enige Udense gehucht dat door uitgestrekte bossen (voormalig heidegebied) van de kern van Uden gescheiden was en is.

Bebouwing en groeielementen.

Woonhuizen.

De oudste woonhuizen binnen de gemeentegrenzen dateren uit de vorige eeuw. Vorstenburg 25-27 is niet gemakkelijk te dateren en zou achter de pleisterplaag oudere onderdelen en muurwerk kunnen bevatten. Een markant huis uit ca. 1860-70 is Kerkstraat 27 met evenwichtige opbouw en klassiek aandoende details. Iets jonger is het al even markante eclectische huis Lieve Vrouweplein 7 met zeer gave details. Uit de periode tussen ca. 1870 en 1900 zullen ook Kerkstraat 15 en 17 en 9-11 dateren. De Kerkstraat vormt met de klooster- en kerkgebouwen een zeer gaaf straatbeeld.

Prior van Milstraat 13-15 is een zeldzaam voorbeeld van eenvoudige burgerwoningen uit ca. 1890. Op no. 22 bevindt zich een zeer rijk gedetailleerde villa met koetshuis uit 1892 en 1902, een schoolvoorbeeld van neorenaissance en eclectische stijl. Zoggelstraat 3-5 is een reeks spoorwegbeambtenwoningen.

Rond 1920-30 treden in de woonhuisbouw zakelijker motieven op, soms nog ontleend aan de Nieuwe Kunst zoals in Groenewoud 14 en Marktstraat 1. Een eenvoudige woning uit die tijd is Helenastraat 41. Amsterdamse Schoolmotieven worden toegepast aan de identieke woningen Prior van Millstraat 20 en 26. Dezelfde motieven treden verstrakt en verzakelijkt op aan Kerkstraat 49 en Rudigerstraat 26.

In het buitengebied bevinden zich enkele 19e eeuwse landarbeiderswoningen aan de Bosdreef 3 en Vogelstraat 3. De landelijke woning Helenastraat 43 kan een naoorlogse noodwoning zijn.

Interessant is een deel van de enorme woningproduktie van na 1940, deels opgetrokken in traditionele trant. Het oudste zijn de "wederopbouwoningen" aan de Kastanjeweg (1942), de Prof. Pulsersstraat, de Heuvelstraat en Bosscheweg. Doordat deels gebruik is gemaakt van oude landwegen maken deze straten een dorpsse indruk. Dit geldt ook voor de bakstenen woningen aan de Oudedijk en de Past. van Doornstraat. Aan de Prof. Pulsersstraat en de Waterstraat treffen we ook enige rond 1950 gebouwde houten woningen aan. Opvallend zijn de wat strakkere landelijke woningen aan de Valkenburgstraat. Rond 1960 worden veel rijtjeswoningen gebouwd in alle varianten van de Bossche School. Voorbeelden zijn onder meer te vinden in Aert Willemsstraat, Groeneweg en Maatsestraat.

Boerderijen.

Deze functionele gebouwen hebben de invloed ondergaan van vooral naoorlogse wijzigingen in de bedrijfsvoering. Raamvergroting, verbouwing van het stal- en schuurgedeelte, vervanging van traditionele door moderne materialen en grootscheepse schaalvergroting en nieuwbouw hebben het karakter van veel nog in gebruik zijnde boerderijen en erven verstoord. Voorbeelden hiervan zijn onder meer Asseldonkweg 18, Bedafseweg 16, Brabantstraat 2.

Boerderijen die een woonfunctie kregen zijn vaak (te) ingrijpend gerestaureerd, waarbij gevel- en raamindeling ingrijpend zijn gewijzigd en archaïserende vormen werden toegepast. Een groot aantal van deze voormalige boerderijen, onder meer in Hulstheuvel en Rakt, komt daarom niet meer voor-inventarisatie in aanmerking.

In het buitengebied van Uden zijn alle boerderijen op een enkele uitzondering na, van het zogeheten dwarsdeeltype, waarbij de stal en schuurdeuren in de lange gevel geplaatst zijn. De oudste zijn in het algemeen kortgevelboerderijen, dit wil zeggen dat de hoofdingang van het woongedeelte zich in de kopgevel bevindt. Voorbeelden zijn Eikenheuvelweg 22 met kleine roederamen en bijgebouwen, Hofsteeweg 1, Voortweg 19 en 29 en Klantstraat 13. Een zeer late kortgevel is Klantstraat 19 met een woongedeelte uit ca. 1930-40. Ook Hofsteeweg 3 is nog rond 1900 in cementsteen vernieuwd. Eikenheuvelweg 12 is door diverse verbouwingen uitgegroeid tot een krukboerderij.

Het overgrote deel van de langgevelboerderijen is 19e of 20e eeuws. Goede voorbeelden zijn Schaapsdijk 2-2a, Veghelsedijk 14, Bitswijk 9, Derptweg 6, Dorpshout 3, Hulstweg 8, Karperweg 32 en Patrijsweg 5. Bijna al deze boerderijen hebben balkdragende muren. Het langgeveltype komt tot ver in de 20e eeuw voor. Voorbeelden van ca. 1900 tot 1920 zijn Bedafseweg 11, Bitswijk 2D en Hoogstraat 21. Broekstraat 3 is geheel gebouwd uit cementsteen. Dit typisch streekeigen materiaal, dat bij de boerderijbouw gebruikt werd vanaf ongeveer het begin van deze eeuw, werd door de boeren zelf gevormd.

Rond 1920 worden in de Peelontginning rondom Odiliapeel vele langgevels gebouwd, vaak in deze cementsteen. Goede voorbeelden van dergelijke ontginningsboerderijen zijn Noordlaan 1 en Oudedijk 82 en 105. Rechtestraat 7 is een klein keuterijtje van dit type. Van de naoorlogse "wederopbouwboerderijen" moet Nieuwe Udenseweg 25 genoemd worden.

Industriële gebouwen.

Binnen de gemeente vinden we standerdmolens aan de Brabantstraat 20 en de Hooihofstraat 12. Beide zijn beschermd. Aan de Ruitersweg 1 de romp van een beltmolen uit 1864 met bijbehorend smederijtje. Belangrijk zijn voorts de voormalige boterfabriek aan de Brabantstraat 6 bij Volkel en een zagerijtje aan de Steeuwichtweg, bij nr. 32. Er bevinden zich hier enkele machines van industrieel-archeologische waarde, terwijl bedrijfsvoering op deze wijze zeldzaam is geworden.

Aan de Antoniusstraat 2-4 en Prior van Millstraat 12 bevinden zich bedrijfsgebouwen uit ca. 1900. Bitswijk 10 is een voormalige oliefabriek. Aan de Veilingstraat 2-4 een fabrikantenvilla en voormalige zuivelfabriek. Oudedijk 54 is het CHV-gebouw van Odiliapeel. Antoniusstraat 19 is een kleine woning met aangebouwde bedrijf ruimte. Aan de Industrielaan een vm. gemeentelijke fabriekshal, ca. 1950 gebouwd voor de verhuur.

Openbare gebouwen.

Op het marktplein bevindt zich het vm. raadhuis van C. Roffelsen. Van de scholen noemen we de school aan de Kapelstraat 14 met topgevels en baksteenornament. Kapelstraat 20 is een eenvoudige school uit ca. 1920. Aan de Burg. Buskensstraat een huishoudschool uit 1956. De dorpschool aan de Oudedijk 48 in Odiliapeel heeft een verzorgde detaillering met een beeldhouwd fries. Aan de Rechtestraat het oorlogsmonument voor de IIe regiment Infanterie. Op de begraafplaats aan het Piusplein de Britse oorlogsbegraafplaats met dienstgebouw.

Kerkelijke gebouwen.

Aan de Kerkstraat bevindt zich de opvallende Petruskerk van C. Weber, met pastorie. Naast de kerk een H. Hartmonument van W. Harzing. De vroegere pastorie aan de Kapelstraat 16 is thans een klooster. Aan de Kapelstraat 2-4 ligt het neogotische complex van het Kruisherenklooster van C. Franssen met verzorgd gedetailleerde kapel. Ernaast op Kerkstraat 2 en 7a twee gebouwen van de vroegere Latijnse School en het College. Kerkstraat 8, het markante oudste deel van het klooster- en bejaardenhuis zal bij de ingrijpende verbouwing gesloopt worden en heeft een belangrijke functie in het straatbeeld. Vorstenburg 1 is het gave complex van het Birgittinessenklooster met het Museum voor Religieuze Kunst, landelijk gelegen in een fraaie tuin. Volkelseweg 30 is het strakke retraitshuis, een werk van de eerder genoemde C. Franssen.

Aan het Piusplein de moderne kerk van architect J. Strik met een ouder Mariakapelletje. De kerk te Volkel is in 1938 aan de Kloosterstraat gebouwd door J. van Halteren. Erbij de oudere pastorie. Ook hier zal het markante klooster worden gesloopt.

Aan de Forelstraat op de begraafplaats een neogotische calvariegroep. De kerk aan de Oudedijk te Odiliapeel is een werk van de Bossche Schoolarchitect J. de Jong.

Aan de Bedafseweg 1a en tussen Knipperdul 2 en 4 staan Mariakapelletjes van omstreeks het midden van deze eeuw. Een ander kerkelijk monument is de gedenknaald op Duifhuis (Rondweg) ter herinnering aan de grenskapel uit het derde kwart van de zeventiende eeuw, waarin de inwoners van het Staatse Veghel op Udens (Ravensteins) grondgebied hun godsdienstplichten vrij konden vervullen.

Militaire objecten.

Aan de Zeelandsedijk een vroegere boerderijhangar.

Groenelementen.

Ondanks de ruilverkaveling kent het Udens buitengebied een zeer waardevolle beplanting. Een aantal boerderijen is begroeid met klimop en wilde wingerd. Rond de boerderijen vallen vooral de vele oude snoeilinden op. Hiernaast treft men ook wilgen, kastanjes, populieren en essen aan. Vaak zijn oude liguster- en beukehagen aanwezig. Een aantal wegen is bepoot met Canadese populieren en wilgen.

Gave erfbepanting treffen we onder meer aan bij Brabantstraat 12, Derptweg 6, Eikenheuvelweg 26, Hofsteeweg 1, Hoge Randweg 12, Karperdijk 2 (opvallende snoeilinden), vele boerderijen aan de Klantstraat en Veghelsedijk 14. Verscheidene straten in het centrum hebben oude lindebepanting. Dit geldt onder meer voor Kerkstraat, Marktstraat en de Markt met de in 1870 geplante linde. De tuin van het klooster Vorstenburg 1 is zeer gaaf bewaard. De villa Prior van Millstraat 22 heeft een fraaie tuin evenals Kerkstraat 9-11. Van het in 1944 verwoeste en in kern uit 1845 daterende klooster ten zuidwesten van de Volkelseweg resteren in het huidige sportcomplex vele oude lanen.